

חֲדִירַת מַפְעָלוֹ הַסְּפָרוֹתִי-הַלְכָתִי שֶׁל ר' יוֹסֵף קָאָרוֹ לְתִימָן

אהרן גימאני

מבוא

ר' יוסף קארו היה בין הבולטים בחכמי המאה השש-עשרה, בתקופת פריחתו של המרכז בארץ-ישראל לאחר גירוש ספרד. את מעמדו בעולם היהודי הוא קנה בעיקר בחיבוריו בתחום ההלכה, ובהם: 'בית יוסף', פירוש הלכתי מקיף, שהסמיכו לספר הלכותיו של ר' יעקב בן הרא"ש, 'ארבעה טורים'; 'שולחן ערוך', שבו ריכז וסידר את פסקי הלכותיו מפירושו 'בית יוסף'; 'כסף משנה', שבו הוא מגלה את מקורות הדינים שבספר 'משנה תורה' להרמב"ם; 'מגיד מישרים' – דרושים ברוח הקבלה לפי סדר פרשיות השבוע. נוסף על כך השיב קארו לשאלות רבות, וחלק מתשובותיו רוכזו בספרי 'שו"ת אבקת רוכל' ו'שו"ת בית יוסף'.

'בית יוסף' וה'שולחן ערוך', המפורסמים בין חיבוריו, הודפסו עוד בחייו של קארו. ל'שולחן ערוך' נודעה השפעה רבה בתפוצת ישראל בשל אופיו ומטרתו כתיבתו, והוא זכה והיה לספר אשר על פיו ינהג כל בית ישראל בחיי המעשה, מתקופתו ואילך.

מאמר זה יעסוק בהשפעת פסקי ר"י קארו, ובעיקר ה'שולחן ערוך', על יהדות תימן. הרמב"ם ממשיך, עד ימינו אלה, להיות ליהודי תימן פוסק מכריע בחיי המעשה; אולם מתקופת קארו, במשך עשרות ומאות שנים, החלו פסקיו ב'שולחן ערוך' להשפיע על חיי הקהילה בתימן, ועדיין לא דחק החדש את הישן. גבולות הזמן והמקום של השפעתו אינם ברורים דָּק, וחוקרים אחדים תיארכו את השפעת ה'שולחן ערוך' על יהדות תימן למאה השמונה-עשרה.¹ חוקרים אלה לא התכוונו לדון בחדירתם למעשה של ספרי קארו ובעומק השפעתם על חיי היום-יום בתימן, וכן

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות – ראה בסוף המאמר.

המאמר מבוסס על פרק מתוך מחקרי, 'חדירת ה'שולחן ערוך' לתימן, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה לתולדות ישראל, בהדרכתו של פרופ' ש' שוורצפוקס, אוניברסיטת בר אילן תשמ"ו. למורי רבי, על שהדריכני במסירות ולמדני לצעוד בשבילי מחקר, ברכת 'עוד ינובון בשיבה דשנים ורעננים יהודי'. עיקרי הדברים הבאתי ביום עיון לציון 500 שנה להולדת ר"י קארו, שנערך במכון בן-צבי בירושלים, ניסן תשמ"ח.

1 ראה: רצהבי, קארו, עמ' 469-477; ערוסי, הגורם, עמ' קלו-קלז; רצאבי, הגדה, הקדמה, עמ' ה; צובירי, כנסת, מבוא.

באופי השימוש בהם בקרב חכמי תימן עד ראשית המאה השמונה-עשרה. מחקרנו יעסוק בצדדים שונים של בעיה זו במאות ה-17 וה-18, ונסה להציג מסקנה ברורה בנידון.

א. שכיחות ספרי יוסף קארו בתימן

כאמור, ספריו המפורסמים של קארו, 'בית יוסף' וה'שולחן ערוך', ראו אור עוד בחייו, ולכן תפוצתם היתה גדולה מזו של שאר כתביו. סביר להניח שהם הגיעו לתימן סמוך להפצתם, כפי שהגיעו לכל תפוצות ישראל. יש רגליים לדבר, שהשד"רים מארץ-ישראל, והסוחרים היהודים שפקדו את תימן והביאו ספרים למכירה, הביאו עמם אף את ספריו. עוד בחיי קארו ביקר הנוסע התימני המפורסם ר' זכריה אלצאהרי בקהילת צפת (לאחר שסייר בקהילות שונות),² שהיתה בתקופת ביקורו בשיא פריחתה. אנו עדים להתפעלותו מאישיותו של קארו. באחת השבתות ששהה במקום, הלך לשמוע שיעור מפיו ונפעם מגדולתו ומגדולת תלמידיו, 'כי הם יודעים כל סוד מקירת הספון ועד היסוד, ובפרט המאור הגדול החכם ר' יוסף קארו, אשר משיבתו חכמי צפת לא יסורו [...] ואלך שבת אחת אל ישיבתו, לראות את יקר תפארת גדולתו [...] לפניו כמאתים תלמידים יקרים ומעלים, יושבים על גבי ספסלים.'³ חשיבותו של תיאור זה גדולה, בהיותו לפי שעה המקור היחיד בן-הזמן לתיאור הישיבה של ר"י קארו. כשחזר ר' זכריה לתימן הוא מספר: 'ויהי כבואי אל ארץ מולדתי הבאתי מעט ספרים ממצעונות אריות מהררי נמרים. בראיות שכיות החמדה. בארץ ישראל ויהודה.'⁴ מאחר ששהה בישיבתו של מרן והביא עמו ספרים לתימן, סביר להניח, שהביא גם מהדפוסים הראשונים של 'בית יוסף' ו'שולחן ערוך'.⁵

בשנת של"ט (1579) הגיע לתימן השד"ר ר' אברהם אשכנזי, המדפיס הראשון מצפת. יהודי תימן שיבחוהו על שהביא עמו ספרים, והסתפק בשווי דמיהם.⁶ לא מסתבר, כותב פרופ' ר' רצהבי באחד ממאמריו, 'שה'שולחן ערוך' לא נכלל בין הספרים שהביא עמו השליח מארץ ישראל.⁷ גם משירים שנכתבו בתימן בשבח ה'בית יוסף' וה'שולחן ערוך' עוד בחיי קארו נוכל ללמוד על תפוצתם המהירה של

2 האימפריה העות'מאנית שלטה בארצות רבות שדרכן עבר, בהן תימן, וכך התאפשרה נסיעתו.

3 רצהבי, ספר, מחברת ו, עמ' 116-117.

4 רצהבי, ספר, מחברת כה, עמ' 288. מדבריו ניתן ללמוד, שכבית-המדרש התימני עסקו בעיקר בתלמוד, בחיבורי הרמב"ם ('משנה תורה' ו'מורה נבוכים'), ובפירוש ר' עובדיה מברטנורא למשנה. על פי עדותו, נהגו יהודי תימן ללמוד באשמורת הבוקר משנה עם פירוש ר' עובדיה ו'משנה תורה' לרמב"ם.

5 על שנות הדפסת המהדורות הראשונות — ראה: גימאני, חדירה, עמ' 29.

6 פרטים נוספים על אודות שליח זה — ראה: רצהבי, ספר, מבוא, עמ' 39-40.

7 רצהבי, קארו, עמ' 470.

גבאלה דברי המהברה

במנה אקדס יז אקף לאלה מרום אשר גבר על הסורן וזיכנו לתעלם
 היסוד הזה הנח ברחמי וברוב חסדי ייחמל על אלה כנשר
 נעופי ויזכנו לתולד בנים גלדיים ועקקם בתורה
 ומוריקה הוראת בשרי ייחתיק היתחורם
 לאתמוש ותהנין מצו ומצ צד

ומני אל עמלי בני אמי יז
 מנחה ועי עולם
 מן מי ששדע
 פה שלמו
 הן יעציע
 על מנשה
 הינוב
 "

ברוך יי לעולם אמן ואמן

יי מנה רב טובו איש בלעזו בקריא בו יהיה בתך
 געש געש צו קל ריבס במנה פפס אף לא ארוך
 לא מ'בו ר'ק' בו געש מ'ברב' דרך ארוך
 אף יך הלו העלן גפ הרו העתק זערי ונק שלח ערוך
 אב עב

עמוד אחרון של 'שולחן ערוך', חושן משפט, כתב-יד תימן, משנת שני"א 1591

חיבוריו בתימן. לדעת רצהבי, שירים אלה כתבם ר' זכריה אלצאהרי עוד לפני שהכיר את קארו בשנת שכ"ז (1567).⁸ עותק של 'אורח חיים' מהדפוס הראשון של 'שולחן ערוך', שהודפס בוניציאה בשנת שכ"ה (1565),⁹ היה בתימן, והובא לאחרונה לישראל בידי הרב י' קאפח.¹⁰ גם ר' דוד משרקי, מגדולי חכמי תימן במאה ה-18, מעיד בפירושו 'שתילי זיתים', שהשתמש ב'שולחן ערוך' מהדפוסים הראשונים, שיצאו עוד בחיי מרן (ר"י קארו).¹¹ כמו כן מצוי בספרייתו של ש"ד ששון כתב-יד של 'שולחן ערוך' שהובא מתימן, וכולל את הדף האחרון של אבן העזר וכן חושן משפט בכתובה תימנית מן המאה ה-16. בקולופון המצוי בדף האחרון של אבן העזר העתיק הכותב את לשון ר"י קארו כשסיים לכתוב את חיבורו אבן העזר, וזה לשונו: 'והיתה השלמת הספר הנכבד הזה ביום ג' י"ט לשבט שנת השי"ז (1557) ליצירה בצפת תוב"ב שבגליל העליון יבנה במהרה בימיני אמן'.¹²

- 8 השיר הראשון בשבח 'בית יוסף' והשיר השני בשבח 'אורח חיים' לשולחן ערוך — ראה: רצהבי, קארו, עמ' 470-477.
- 9 בן מנחם, עמ' קא.
- 10 ראה: רצהבי, קארו, עמ' 470 הערה 4.
- 11 בפירושו לסימן תקנ"ט בשו"ע סעיף קטן א, הוא כותב: 'שדין זה הוא לרמ"א (ר' משה איסרליש) ולא כתבו רבי [נח] מהר"ק [מורנו הרב יוסף קארו] ע"ש [עיינן שם], ואני מצאתיו בש"ע [שולחן ערוך] פשוט ישן שנדפס בזמן רבי ד"ל. ראה "שתילי זיתים".'
- 12 קטלוג אוהל דוד. השווה עם בן מנחם, עמ' קב.

כתב־יד תימני אחר מהמאה ה־16 לכל חלקי השולחן ערוך, ערוכים בשני כרכים, נמצא במפעל חשיפת גנוזי תימן של י"ל נחום.¹³ כתב־יד זה נכתב בשנת שני"א (1591), זמן קצר לאחר מות מרן. לאחר שסיים את העתקתו, כתב בדף האחרון של 'חושן משפט':¹⁴

ה' מה רב טובו, איש במסיבו, כל קורא בו, יהיה ברוך. מעין גנים, בו כל דינים, כמה פנים, אך לא ארוך. לא מלכו, הקורא בו, שם אל קרבו, דרך דרוך. אך הוא המתיק, גם הוא העתיק, דברי ותיק, שולחן ערוך.

ולאחר שהתקין לספר מפתח למצוא בו כל דין ודין מכל חלקי השולחן ערוך, כתב בקולופון:

נשלם בעזרת אלהי עולם יום חמישי דהוא ראש חדש טבת שנת אתתק"ב שנין לשטרין [שנ"א ליצירה = 1591]. תהא שנה זו סוף וקץ לכל הצרות, תחלה וראש לכל הבשורות. והכותב קל הקלים ועפר רגלי החכמינן] זכריה בן שלמה תנצב"ה בן משה נע"ג [נודחו עדן גן] מ"ן [מגלה נסתרות או מפענח נעלמים] ימחול לי על כל מה ששגיתי וטעיתי ונסתר מעיני כדכתב[יב] שגיאיות מי יבין מגסתרות[ת] נקיני. כתבתי אותו לעצמי ט"ו [טוב וישר] יזכיני להגות בו אני זורעי זרע זרעי כדכתב[יב] לא ימוש ספר התו[נה]רה] הזה מפוך ומפי זרעך ומפי [זרע] זרעך אמ[ר] ה' מעתה ועד עולם. אנס"ל [אמן] נצח סלה לעד] כתרמ"ש [כן תהא רעוא מן שמיא]. ברוך מי שעזרני להשלימו הוא יעזרני על מעשה רצוני ברוך ה' לעולם אמן ואמן. ישע יקרב ששון יערב.¹⁵

בחיפוש אחר כתב־יד תימניים ל'שולחן ערוך', במכון לתצלומי כתב־יד בבית־הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, וכן באוספים פרטיים ואחרים, נמצאו תיאורים של שלושים ושמונה כתב־יד תימניים ל'שולחן ערוך' עד למאה ה־18,¹⁶ וכתב־יד נוספים מתגלים — ויש להניח, שהם מעט מן המעט מתקופה זו: רבים אבדו, או שכילה אותם הזמן. ממה שנותר ברי הוא, שה'שולחן ערוך' היה מצוי בתימן, כמו בכל קהילות ישראל. אף חכמי תימן עד למאה ה־18, כפי שנראה בהמשך, מביאים בדבריהם את דעת ה'שולחן ערוך' — וקצתם אף הושפעו ממנו. אך חיבורים על אודות ספר זה נכתבו רק במאה ה־18. לעומת ה'שולחן ערוך', לא נמצא 'בית יוסף' בכתב־יד תימן שבמכון לתצלומי כתב־יד בירושלים. גם ד' משרקי, בהקדמתו לחיבורו 'שתילי זיתים', מעיד שהיו עותקים אחדים מספר 'בית יוסף': 'לאח"כ האיר להם [ליהודי תימן] אור ספר הב"י [הבית יוסף] אבל עדיין לא היה

13 אני מודה למר נחום על שהראני כתב־יד זה, וכן כתב־יד עתיקים אחרים שברשותו.

14 ראה צילום מתוך כתב־היד.

15 ראה צילום הקולופון. פרטים נוספים על אודות כתב־יד זה — ראה: גימאני, חדירת, כ"י מס' 2.

16 תיאור מפורט על אודות כתב־יד אלו — ראה: גימאני, חדירת, נספח.

נמצא מהם כי אם ב' ג' ספרים בארץ.¹⁷ 'בית יוסף' הוא ספר יסוד לכל מורה הנוראה שרוצה לפסוק על-פי השולחן ערוך, כי בו מוצא כל דין ודין. הדיין ומנהיגי הקהילה, בטרם יגשו להורות ולפסוק לבני קהילתם, חייבים לרדת לעומק הדין וללבן את הדעות השונות בכל דין ולפי מנהג המקום. הואיל ו'בית יוסף' לא היה מצוי בתימן, אין להעלות על הדעת שהיתה פסיקה רבנית של ממש על-פי השולחן ערוך, והשפעתו היתה כנראה בעיקרה עממית, ומתונה יותר בקרב תלמידי החכמים.

יש להעיר, שגם ספרי הלכה אחרים, אשר במקומות שונים בעולם דחקו את השפעת הרמב"ם, כמו 'פסקי הרא"ש' לרבנו אשר בן יחיאל וה'טור' לרבנו יעקב בן אשר,¹⁸ נמצאו בהעתיקות בודדות בתימן — וזו עדות למידת השפעתם המועטה בתימן. בחיפוש במכון לתצלומי כתבי-היד אחר הספרים הללו בכתב-יד תימן התגלו רק העתיקים בודדים, מתקופה מאוחרת יחסית, לעומת תפוצתם הרבה של ספרים אלה בארצות אחרות: עד המאה ה-18 היו בתימן, לפי כתב-יד תימן הנ"ל, 'מהרא"ש' — תשובה מ'הלכות נדוי והחרם והנזיפה' משנת שע"ג (1613); 'מהטור' — 'סדר הניקור' מטור יו"ד, וכן 'טור אבן העזר' סימן כ"ה מהמאה ה-17. נמצא אפוא שספרי פסיקה שנכתבו במרכז בספרד לאחר תקופת הרמב"ם ועד ל'שולחן ערוך', לא היתה להם אחיזה בתימן, והם לא דחקו את פסיקת הרמב"ם. מספרו של קארו 'מגיד מישרים' מצויים בכתב-יד תימן ארבע העתיקות: שלושה מהמאה ה-17 ואחת — מהמאה ה-18.¹⁹

בכתבי אחרים מחכמי תימן של המאה ה-17 נזכרים ספריו של ר"י קארו, ונסקרו אותם להלן.

1. ר' סעיד דריין

ר' סעיד נמנה עם גדולי חכמי צנעא במחצית הראשונה של המאה ה-17,²⁰ ונודע בפירושו ל'משנה תורה' לרמב"ם, שבו נדרש להלכות הרמב"ם בציון מקורותיהם התלמודיים. מתכונת פירושו דומה לזו של החכמים שקדמו לו — 'מגיד משנה' לר' וידאל די טולושא (מחכמי ספרד במאה ה-14) ו'כסף משנה' לר' יוסף קארו — שנועדו לגלות את מקורות הדינים אצל הרמב"ם; בפירושו גם דן ר' סעיד בדבריהם.²¹

17 ראה: 'שתילי זיתים', הקדמה; ערוסי, הגורם, עמ' קלו-קמ.

18 עיין במחקרו המקיף של כהנא, עמ' 8-88.

19 ראה: כ"י ניר-יורק; כ"י ירושלים, מגיד; כ"י נחום, כ"י לונדון.

20 ר' סעיד היה מראשי בית הכנסת הגדול של צנעא, ועדות לכך כתיבה בשולי כתב-יד, שכנראה הוא כתבו, של ספר 'אור זרוע' לר' דוד בן רבי יהודה החסיד — פירוש תפילות כל השנה בדרך הקבלה. בשולי תחילת הספר נכתב: 'לה' הארץ ומלואה, נקנה זה הספר לבית הכנסת של מדינת צנעא בדמים חשובים [...] בחודש אייר שנת חפשה (השפ"ח = 1628) [...] וקנה אותו הצעיר סעיד בן דאוד דריין, מיד יורשי בני מרי סעיד-אלוי מתעז ליושבים לפני ה', והתענגו מזיו כבודה [...]'. ראה: נחום, מצפונות, עמ' 232-233 (הצילום בעמוד 52).

21 נחום, מיצירות, עמ' נא.

בידינו מצויים חלק מפירושו, שאותם כתב בשולי ספר דפוס של 'משנה תורה' לרמב"ם, שנדפס בוויניציאה בשנת של"ו (1576).²² מעיון בהם עולה הסתמכות רבה על התלמוד: ביטויים כמו 'כפי הנודע מהגמרא', 'זה לשון הגמרא', 'ולשון רבינו [הרמב"ם] כלשון הגמרא', 'כן נוסחת המשנה' וכן ציון מקורות הדין בתלמוד — מופיעים בתשובות רבות. מספרות ההלכה הוא מסייע בספריו של ר"י קארו 'בית יוסף' ו'שולחן ערוך', כדי לתמוך בדברי הרמב"ם, ולעתים כדי להראות את השינוי בדין.²³

2. ר' שלום שבזי

בן דורו הצעיר של ר' סעיד,²⁴ הנודע בשירתו, כתב בשנות השלושים לחייו (מחצית המאה ה-17) את ספרו 'חמדת ימים'. זהו ספר מובאות של מדרשים וספרות חז"ל על פרשיות השבוע, ובו הוא מצטט מעט מספריו ההלכתיים של קארו ומשתמש בהם כבשאר ספרים שהיו ברשותו²⁵ — לשם קיבוץ רעיונות.

3. ר' יחיא בשירי

מבדיקת חיבורו 'חבצלת השרון' (עדיין בכתב-יד),²⁶ אשר הועתק במחצית השנייה של המאה ה-17, נמצא שהוא העתיק ציטטות מספר ה'בית יוסף', אף על פי שאינו מזכירו.

22 ההגהות פורסמו ונדפסו בידי נחום, בספריו — ראה: נחום, חשיפת, עמ' קכח-קלא; נחום, מיצירות, עמ' נא-סז. על פירושו כותב הרב יחיא קאפח, מחכמי תימן בראשית המאה ה-20: 'גם קבלנו מזקינינו שה"ר [שהרב רבינו] מו"ר סעיד דרין עשה ביאור על הרמב"ם וכשיצא לאור ביאור הר' מגיד משנה נמצאו באוריו מתאימים לביאורי ר' סעיד דרין ובמשך הזמן ולא נמצא דפוס בתימן אבדו ביאוריו'. ראה: קאפח, איגרת, עמ' 150. השוה עם קאפח, דברי, עמ' 25. נחום, חשיפת, עמ' קכח-קלא; מיצירות, עמ' נב-סז.

23 חכם ושמו ר' סעיד מוזכר פעמים רבות בשירתו של ר' שלום שבזי. לדעת הרב אברהם נדאף, מחכמי תימן בראשית המאה, הכוונה לר' סעיד דריין, בן דורו המבוגר. וכך הוא כותב: 'ואני שמעתי מקני ת"ח [תלמידי חכמים] שהרב סעיד דרין הנז' [כר] היה בימי הר"ש שבזי ז"ל והוא שזוכרו בכמה שירים לשבח ותהילה על גודל תוכמתו ותורתו'. ראה: נדאף, דף ז ע"א. גם טובי סובר כך — ראה: טובי, ידיעות, עמ' לט. בשירים רבים מבטא ר' שלום את אהבתו לר' סעיד. באחד משיריו הוא כותב עליו 'סעדיה ישמרו צורו, נשוא ראש כל בני עירו' — ראה: טובי, ידיעות, עמ' מא; ובשירים אחרים הוא מתארו ככליל השלמות והבינה, וכן את חכמתו — ראה: רצהבי, שבזי, עמ' קמג. ר' שלום שבזי היפנה לר' סעיד שאלות בדרך שירה, והלה השיב לו באותה לשון — ראה למשל: טובי, ידיעות, עמ' מג. על שיר נוסף מפרי עטו — ראה: טובי, שיר, עמ' 13.

25 רשימת הספרים והסופרים שהשתמש בהם ר' שלום שבזי בספרו — ראה: רשימתו של שלום, עמ' 51-53.

26 ראה: כ"י ירושלים, חבצלת.

4. ר' יצחק ונה

במחצית הראשונה של המאה ה-17 כתב פירוש לסידור התפילה, ושמו 'פעמון זהב ורימון', או 'חידושין'.²⁷ בפירושו הוא מצטט הרבה מ'בית יוסף', 'שולחן ערוך' ו'מגיד מישרים' לקארו. הוא גם התקין מפתח ל'מגיד מישרים'.²⁸

ב. זמן השפעת 'שולחן ערוך' על חיי הקהילה

משיירי החיבורים הנסקרים של חכמי תימן במאה ה-17 עולה, שבקהילות תימן השתמשו יותר ויותר בספריו של קארו לחיי היום-יום. אף עיון בעשרות כתבי-יד של סידורי תימן (תכאליל) עד למאה ה-18 מלמד, שחלקם מציינים, בשוליים או בגוף הסידור, מפסקיו של ר"י קארו, אך היתה זו השפעה עממית ומתונה. במהלך המחצית הראשונה של המאה ה-18 ניכרה השפעה גוברת, שגרמה לתסיסה בקרב חכמי הדור. במרכז פולמוס זה עמדו שניים מן המאורות הגדולים שרישומם ניכר ביהדות תימן עד ימינו: ר' דוד משרקי ור' יחיא צאלח (מהרי"ץ).

בחיבורו 'שתילי זיתים', ר' דוד משרקי מבאר את החלק הראשון של 'שולחן ערוך', ובחיבור 'ראשי בשמים' — את חלקו השני, 'יורה דעה', עד סימן ק"י. כמו-כן הוא חיבר עם בנו, ר' יחיא, את הספר 'רביד הזהב', שאלות ותשובות וחידושים ל'שולחן ערוך', 'יאורח חיים', 'ליורה דעה' ו'לאבן העזר'. מטרתו המוצהרת של משרקי היתה להפוך את 'שולחן ערוך' לספר פסקים ליהדות תימן, ובכך לאחד את יהדות תימן עם שאר תפוצות ישראל, הפוסקות על-פי ספרו זה של ר"י קארו. מהקדמתו ל'שתילי זיתים' עולה: (א) עד סמוך לתקופתו נהגו יהודי תימן לפסוק על-פי הרמב"ם — '[...] אחרי שהיו קדמונינו ז"ל בכל עניניהם על פי חיבור הרמב"ם ז"ל'. (ב) בתקופתו החלה ההשפעה הגדולה של 'שולחן ערוך' — 'ועכשיו נתפשט הספר הקצר הזה [שולחן ערוך] ביד הכל [תהילה לאל יתברך]', אעפ"י שדמיו יקרים מחמת ריחוק בית הדפוס, מתגר לתגר עכ"ז מזילים הונם ולוקחים אותו ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו זולת בדיני הטרפיות²⁹ שאינם נוהגים כדבריו בכמה דינים.³⁰

ר' יחיא צאלח, המכונה מהרי"ץ, הסתייג ממגמתו זו של ר' דוד משרקי וניסה

27 ראה: כ"י קאפח.

28 ראה: נחום, מיצירות, עמ' רכו-רלג.

29 בתזמן נהגו בהלכות טריפות לפסוק על-פי עיקר הדין, בגלל שהמוסלמים לא היו אוכלים משחיטת היהודים — ראה למשל: ר' יחיא צאלח, שו"ת פעולת צדיק, חלק ב, סימן קפ; קאפח, הליכות, עמ' 164. על תופעה זו כותב ר' יעקב ספיר, שד"ר ירושלים לתימן במאה ה-19: 'הישמעאלים פה אינם אוכלים משחיטת יהודי [...] וכל בהמה אשר ישחט מיהודי אם יטרף לכלב ישליכו כי לא ימכרו לנכרי' (ספיר, דף נג ע"ב). כך גם נהגו בקהילות אחרות, שבהן לא אכלו המוסלמים משחיטת היהודים — ועיין: ר"י קארו, 'בית יוסף', יורה דעה, סוף סימן לט.

30 שלחן ערוך, אורח חיים עם פירוש 'שתילי זיתים'; עיין גם: גרידי, עמ' 126.

בלבד אותה. בהסתייגותו ניכרה התפיסה, שיש לשמור על ייחודה של יהדות תימן, הגם שר' יחיא הכיר בעובדה, שבתפוצות ישראל כבר פוסקים כר"י קארו; אולם לדעתו שמרו הספרדים על ייחודם בפוסקם כקארו ב'שולחן ערוך', והאשכנזים גם הם שמרו על ייחודם בכך בפוסקם על-פי פסק הרמ"א ב'שולחן ערוך'; לכן גם על יהודי תימן לשמור על ייחודם בפסיקתם ההלכתית.³¹ בצד חדירת פסקי ר"י קארו לתימן, חדר גם לתפילה נוסח האר"י. מהר"יץ ראה לנכון להוציא לאור סידור תפילה בנוסח המקורי של יהדות תימן, אם כי מטעמי פשרה קלט ואימץ כמה שינויים שכבר חדרו ונשתרשו. בשולי הסידור שהעתיק, חיבר פירוש מקיף, 'עץ חיים',³² המבסס את מנהגי תימן. באחד מפירושו לסידור הוא מכנה את הרמב"ם 'מאור הגולה אביר הרועים רבן ואביהן של ארץ התימן הר"מ במז"ל'.³³

גם בתשובותיו ביסס המהר"יץ את מנהגי תימן הקדומים על-פי מסורת הרמב"ם, כפי שהיו נוהגים עד סמוך לתקופתו. את חרדתו לשמר מנהגי אבות ולא לסטות מדרכם, ביטא בהתרגשות גם בהקדמתו לסידורו: 'וקמי שמיא גליא, כי לא לכבודי ולא לכבוד בית אבא יצאתי מגדר מחיצתי, כי מה אני ומה חיי לדעת מה יעשה ישראל. אכן לכבוד ראשונים קמאי דקמאי אשר ערכו לפנינו שולחן מעוטרי פי מגדים חדשים גם ישנים גירסא נכונה וישרה [...]'.³⁴

ראוי לציין, שבבחרותו נמשך מהר"יץ אחר ר' דוד משרקי וחיבר הגדה של פסח בנוסח ספרד ולפי פסקי ר"י קארו,³⁵ אך בהשפעתם של זקני הדור וחכמיו שקדמו לו חזר למנהגי תימן הקדומים והוציא הגדה של פסח בנוסח יהודי תימן, ולפי שיטתו של הרמב"ם.³⁶ בהגדה האחרונה התוודה בהתרגשות, על כי בבחרותו שינה מנהגי אבות הוא מבקש לתקן המעוות.

ג. מנהגים שבמחלוקת

1. הדלקת נר יום טוב בברכה

בתקופת הגאונים שררה מחלוקת אם יש לברך על הדלקת נרות בשבת, אך לא נדרשו לסוגיית הברכה על נר יום טוב; במאה ה-13 נחלקו חכמי אשכנז וצרפת בשאלה זו.

31 ערוסי, התנגשות, עמ' 38-40.

32 החלק הראשון של סידורו נדפס בשנת תרנ"ה (1895), והחלק השני — בשנת תרנ"ט (1899). הרב אברהם אלנדאף, שעלה לארץ בסוף המאה הי"ט, ואף יצא לתימן לעסוק במכירת הסידור, היה הכוח המניע בהדפסה — ראה: רצהבי, זכור, עמ' 164-177.

33 סידור תכלאל 'עץ חיים', דף קח, ע"א. ר"מ במז"ל הוא אחד מכינוייו של הרמב"ם, ומשמעו בראשי תיבות: ר' משה בן מימון זכרונו לברכה. על ריבוי הפוסקים והמפרשים שבהם השתמש מהר"יץ בחיבורו 'עץ חיים' — ראה: באכר, עמ' 581-621.

34 תכלאל 'עץ חיים', שם, א, הקדמה שנייה. דיון נרחב בנושא — ראה: ערוסי, הגורם, עמ' קלר-קלט. 35 חסיד, אגדא. 36 קאפח, אגדא.

נראה שבתקופת קארו כבר נפוץ המנהג להדליק נר יום טוב עם ברכה.³⁷ בקרב יהודי תימן, עד ימינו, יש שמדליקים נר יום טוב אך אינם מברכים עליו.³⁸ בנושא זה שונה דעתו של קארו מדעת הרמב"ם. בספרו משנה תורה, הרמב"ם מזכיר את החובה לברך על הדלקת נר שבת: 'הדלקת נר שבת אינה רשות [...] אלא זה חובה [...] וחייב לברך קודם הדלקה';³⁹ אולם אין הרמב"ם דן כלל בהדלקת נר יום טוב. מכאן ניתן לדייק ולהסיק, כי כשהדליקו נר של יום טוב, לא היו מברכים כלל.⁴⁰ ואילו בשולחן ערוך, פסק ר"י קארו הלכה: 'ביום טוב צריך לברך להדליק נר של יום טוב'.⁴¹ את השפעת הלכתו של קארו בעניין זה אפשר למצוא אצל שניים מגדולי חכמי תימן במאה ה-17. מהר"י ונה, בעקבות השפעת פסקי קארו, כותב: '[...] במקום שנהגו להדליק יברך'.⁴² לעומתו מהר"י בשירי כותב: 'אבל בהדלקת נר של יום טוב לא נהגו לברך'.⁴³

במחצית הראשונה של המאה ה-18 התפשט המנהג לברך על נר של יום טוב. ברוח זו כותב ר' דוד משרקי בחיבורו 'שתילי זיתים', שמנהג צנעא (שממנה יצאה הוראה לקהילות תימן) הוא לברך על הדלקת נר של יום טוב.⁴⁴ אך ר' יחיא צאלח כותב בחיבורו 'פעולת צדיק', שהמנהג התפשט רק בתקופה האחרונה, ולדעתו יש לחזור למנהג הקדום: 'ואנו לא נשמע מקדם לברך בכל העיר זולתי קצת מקרוב'. והוא הולך ומדגיש, שצריך לחזור למנהג הקדום ולא לברך, כך לפי הרמב"ם וכך גם שיטת קדמונינו שלא לברך ואין לשנות וליכנס בספק ברכה לבטלה'.⁴⁵

2. המנהג בענייני אמן בקדיש

גם בנוסחים של הקדיש אנו מוצאים הבדלים בין הלכת הרמב"ם לזו של קארו. אחד ההבדלים הוא ענייני הציבור 'יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא'. יש המסיימים עניינם במלה 'עלמיא', ויש הנוהגים להוסיף ולסיים במלה 'יתברך' שאחריה. לדעת הרמב"ם, יש להפריד בין המלה 'עלמיא' ל'יתברך'. 'ובעת שהוא

37 ערוסי, ברכת, עמ' נה.

38 ערוסי, ברכת, עמ' נט. אף בבית אבא — שעלו מהעיר גימאן הסמוכה לעיר צנעא — אין מדליקים נר של יום טוב.

39 ספר זמנים, הלכות שבת, פרק ה, א.

40 ערוסי הוכיח בדרכים שונות שזו דעתו של הרמב"ם — ועיין: ערוסי, הגורם, עמ' עד.

41 שו"ע, אורח חיים, סימן רסג, ה. עיין גם סימן תקיד, יא.

42 ראה: כ"י קאפח; רצאבי, קטעים, עמ' ב-יח (גרפס בשנית: רצאבי, תולדות, עמ' קנ-קנח). בספרו ניכרת השפעת השו"ע. מהוספת המלה 'במקום' שכנראה מורה היא על תימן, ניתן ללמוד שהיתה חדירה איטית של המנהג, בעקבות השפעת השו"ע. עד התקופה האחרונה היו מקומות בתימן שלא נהגו להדליק. ראה: ערוסי, הגורם, הערה 20.

43 ערוסי, הגורם, עמ' נו.

44 הערתו לסימן רסג סעיף ה.

45 פעולת צדיק, חלק ג, סימן ער.

אומר תחלה "ואמרו אמן", כל העם עונין — "אמן יהא שמייה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא". [...] וכשהוא אומר — "יתברך", כל העם עונין — אמן.⁴⁶ ואילו דעת ר"י קארו: 'העונים עד לעלמא בלבד טועים הם, כי אסור להפריד בין עלמא ליתברך'.⁴⁷

בחיבורו 'שתילי זיתים',⁴⁸ משרקי מביא את לשונו של קארו לדין זה ב'בית יוסף', שלפיה אין להפריד, 'וכל המפריד כאילו הפריד וקיצץ במקום דליכא קיצוץ'.⁴⁹ מחלוקת זו יצרה מנהג שלישי, מנהג ביניים, שאינו כרמב"ם ואינו כ'שולחן ערוך', ואולי מכיוון הוא לצאת ידי כולם: שלא להפריד בין המלה 'עלמא' ל'יתברך', אך את המלה 'יתברך' יש לומר בלחש.

בפירושו לקדיש ב'עץ חיים' מהרי"ץ כותב: 'המנהג הקדום לענות עד לעלמא בלבד, והרבה נהגו עתה לענות סמוך לעלמא, יתברך בלחש'.⁵⁰ מהרי"ץ מביא שורה של פוסקים ומקובלים, מתימן ומחוצה לה, הסוברים שיש להפסיק בין תיבת 'עלמא' ל'יתברך'.⁵¹ והוא מסביר גם כיצד נוצר המנהג החדש של עניית 'יתברך' בלחש:

ובעניין מה שנהגו לענות 'יתברך' בלחש נלע"ד [נראה לעניות דעתי] לתת טעם לזה, והוא כי הנה נת' [בארן] לך שד' [עת] הרמב"ם לענות עד לעלמא לבד וידוע היות הרמב"ם מאריה דאתרא לכך לא רצו לעשות מעשה בפרהסיא כדעת השו"ע לכך נהגו לאמרו בלחש שלא להכניס עצמם בסלע המחלוקת.⁵²

ממנהג זה מקיש מהרי"ץ למנהג האשכנזים, המניחים תפילין בחוליה-המועד ומברכים עליהם בלחש — מכאן, לדעתו, למדו חסידי המנהג החדש בתימן לומר בלחש. זוהי ראיה נוספת לחדירה גוברת והולכת של פסקי ר' יוסף קארו לתימן.

3. קריאת הלל בליל פסח בבית-הכנסת

זמן קריאת הלל הוא ביום; מנהג קריאתו בתפילת ערבית, בלילה הראשון של פסח, נבע משום הספק שהיה בברכה בקריאתו בתוך ההגדה, בליל פסח. מנהג זה לא נזכר כלל בתלמוד, ואף הרמב"ם לא הזכירו, אך קארו מזכירו, וב'שולחן ערוך' הוא כותב:

46 משנה תורה, ספר אהבה, סדר תפילות כל השנה, נוסח הקדיש.
47 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן נו, ג.
48 הערתו לסימן הנ"ל בשו"ע.
49 'בית יוסף', סוף סימן נו, ד"ה ולעניין.
50 סדור תכלאל 'עץ חיים', חלק א, דף כט, ב.
51 סדור תכלאל 'עץ חיים', חלק א, דף ל, ע"א. ההדגשות שלי.
52 סדור תכלאל 'עץ חיים', חלק א, דף ל, ע"ב. ההדגשות שלי.

'בליל ראשון של פסח גומרין את ההלל בנעימה בברכה תחילה וסוף'.⁵³ גם בסידורי תימן הקדומים לא נזכר מנהג זה, למעט סידור מהר"י ונה.⁵⁴ משרקי ב'שתילי זיתים'⁵⁵ דן בהלכה זו של קארו וכותב, שאומרים אותו קודם קדיש תתקבל וכו'. אין הוא מסתייג ממנה, ונראה שהיה מעוניין במנהג זה. ואמנם מדברי מהר"ץ נלמד, שמנהג זה חדר לבתי-הכנסת בימיו. בסידורו הוא כותב: 'המנהג הקדמון לא היו קוראים הלל בבית הכנסת כלל וכן תמצא שלא נזכר בהרמב"ם [...] ועכשיו מקרוב כמו ל"ה שנים נתפשט כאן בכל בתי כנסיות לקרותו ע"פ השו"ע והטור ז"ל'.⁵⁶ מכאן עולה, שתחילת הפצת המנהג מסתמנת בשנות הארבעים של המאה ה-18, בהשפעת פסקי קארו. כאמור, השפעתו הגדולה בתימן היתה בעיקר במאה השמונה-עשרה.

4. איסור תספורת בימי העומר

מנהג קדום שרד אצל יהודי תימן עד ימינו: גילוח הראש בתער כל ערב שבת — לכבוד שבת. ר' יעקב ספיר, שביקר בתימן במחצית המאה ה-19, מציין מנהג זה: 'היה ביום השישי אחר הצהרים יבואו איש ממלאכתו ויכינו עצמם לקבלת שבת. וילכו לטבול במקוה מים ויגלחו ראשם בכל ש"ק [שבת קודש] וכולם יודעים זאת המלאכה. ולפני הטבילה יגלחו איש את רעהו'.⁵⁷ מקורו של המנהג מובא בתלמוד, בהקשר המחלוקת סביב מנהגו של אבשלום לגלח שער ראשו; דעת ר' יוסי: 'שכל ערב שבת, שכן מצינו בבני מלכים שמגלחין מערב שבת לערב שבת'.⁵⁸ ובמדרש נאמר: 'שכן מצינו בבני טבריה ובבני ציפורי מגלחין מערב שבת לערב שבת'.⁵⁹ איסור תספורת הראש בימי העומר — בין פסח לשבועות — לא נזכר כלל בתלמוד, ואף הרמב"ם לא הזכיר איסור זה. אולם לדעת ר"י קארו, 'נוהגים שלא להסתפר עד ל"ג בעומר שאומרים אז פסקו מלמות [תלמידי ר' עקיבא במגפה] ואין

53 שו"ע, אורח חיים, סימן תפז, ד.

54 מדמוני, עמ' שצד.

55 לסימן תפז בשו"ע.

56 סידור תכלאל עץ חיים, חלק ב, דף ז ע"א. ההדגשות שלי. עיין גם פעולת צדיק, חלק ג, סימן רעו. ר' יעקב ב"ר אשר, בעל הטורים, שנאלץ לברוח מאשכנז לספרד, משבח בספרו (אורח חיים, סימן תעג) מנהג זה של בני ספרד, לקרוא ההלל בברכה בליל ראשון של פסח בבית-הכנסת, וזה לשונו: 'ימה טוב ומה נעים הוא מנהגא'. מדבריו משתמע, שבאשכנז לא היו קורין ההלל בבית-הכנסת בליל ראשון של פסח. אף הרמ"א כותב בהגותו לדין זה בשו"ע: 'וכל זה אין אנו נוהגים כן, כי אין אנו אומרים בלילה בבית הכנסת ההלל כלל'. יש לציין, שהיו מקומות בתימן, שלא הושפעו כלל מהלכה זו של השו"ע, ואף בארץ-ישראל ממשיכים הם להחזיק במנהגם שלא לקרוא ההלל בבית-הכנסת. עדות לכך — ראה: רצאבי, גאולת, עמ' מד.

57 ספיר, דף ס ע"ב.

58 תלמוד בבלי, נזיר, דף ה ע"א.

59 מדרש בראשית רבה, פרשה כט, ד; רצהבי, מנהגים, עמ' 177.

להסתפר עד יום ל"ד בבוקר.⁶⁰ ב'שתילי זיתים' משרקי מביא סימוכין להלכה זו גם מפוסקים אחרים;⁶¹ אולם מהרי"ץ, בספרו 'פעולת צדיק', מעיד:

אמנם המנהג הזה נתפשט באיזה מקומות, אך במקומינו זה ארץ התימן לא היו נוהגים כן [...] כי הנה מודעת זאת בכל ההמון, כי מקודם היום כמו מ"ה או מ"ט שנה, היו נוהגים להסתפר כל ימי העומר, זולתי קצת מן הקצת יחידים, מעט לא הרבה לא ישלמו למנין עשרה [...].⁶²

היינו, שהמנהג החל במחצית הראשונה של המאה ה-18. גם מהמלים 'זולתי קצת מן הקצת יחידים' ניתן ללמוד, שאכן היו כאלה שנהגו איטור תספורת בימי העומר כבר מזמן קדום מהמצוין בגוף התשובה, דבר המעיד על חדירה איטית בשינוי מנהגים בעקבות השפעת קארו — אך תפוצתה הרבה של התופעה התרחשה אחרי כן.

ד. שיטתו של מהרי"ץ

בבדיקת התשובות המתוארכות בחלקים ב' וג' של ספרו 'שו"ת פעולת צדיק' עולה, שהסדר הכרונולוגי בכתיבת התשובות נשמר. בחלק ב' סימן כא, מהרי"ץ מפנה לספרו 'זבח תודה' שנערך בשנת תקל"ט (1779), ובסימן רסט מצוין התאריך תקמ"ז (1787). ציון התאריכים והביטויים רומזים על התקופה שבה היו השינויים: ברבע הרביעי של המאה ה-18.⁶³

הכלל, לדעת ר' דוד משרקי, שיש לאחד את יהדות תימן בפסיקתה עם כלל בית ישראל ולקבל את פסקי ר"י קארו ב'שולחן ערוך'.⁶⁴ ואולם לדעת מהרי"ץ, יהדות תימן צריכה להמשיך ולפסוק על-פי הרמב"ם. בחיבוריו השונים, וכן בספרו 'שו"ת פעולת צדיק', ניסה מהרי"ץ דרך תשובותיו לבסס את מנהגי תימן הקדומים על-פי מסורת הרמב"ם, כפי שהיו נוהגים עד סמוך לתקופתו, עם קבלה מסוימת ומסויגת מפסקיו של ר"י קארו — במקרים שאינם מתנגשים עם מנהגי יהדות תימן. השאלות שהופנו אליו מעידות גם על השפעת פסיקת קארו בקרב השואלים. על זמן ההשפעה מלמדת גם כתיבת חיבורים בהלכה במאה ה-18 — חיבורים שבהם ניסו החכמים האמורים לבסס את שיטתם.

מהרי"ץ מביא בתשובותיו גם מספרותם של פוסקים וחכמים רבים, אולם בקביעת ההלכה הוא מעדיף את פסיקת הרמב"ם. במקומות רבים בתשובותיו הוא מכנה את

60 שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תצג, ב.

61 הערתו להלכה זו בשולחן ערוך.

62 חלק ב, סימן עו. ההרגשות שלי.

63 ראה גם גברא, עמ' 47-49.

64 מפסיקת הרמ"א ב'שולחן ערוך', אשר בוטאו בה פסקי יהדות אשכנז, גם הוא מסייג — ראה: גימאני, השפעת.

הרמב"ם 'מרא דאתרא', ובמקרה אחד משמש כינוי זה לרמב"ם ולקארו יחדיו.⁶⁵ אמנם בעניינים אחדים מהרי"ץ פוסק כר"י קארו, אך כאמור, הרמב"ם הוא מרא דאתרא העיקרי לדידו.

כפי שהזכרנו לעיל, בצעירותו חיבר מהרי"ץ הגדה של פסת, ברוח פסקי ר"י קארו שרווחו בתקופתו. מאוחר יותר הוא חזר בו מפסקיו בהגדה זו, אולי בהשפעת זקני העדה וקריאת כתיבה על חשיבות השימור של מנהגי אבות – לנוכח הטשטוש שחל במנהגים הקדומים של יהודי תימן. ביטוי להשקפתו החדשה אנו מוצאים בהעתקת הגדה של פסת ברוח מסורת יהודי תימן בידו, ובפירושו להגדה. בדברי הקדמתו ל'הגדה' המאוחרת, מהרי"ץ מדגיש את רוח התקופה:

אמר הצעיר הכותב הנה בימי בחורותי זה לי ח"י שנה אשר כיננה וטפחה ידי סדר אגדתא דפסחא בכל הפירושים והדינים השייכים לסדר הלילה כיד ה' הטובה עלי וראיתי עתה בקצת דינים הבאים שם כי לא זו הדרך יען כי שם באו תוך הדינים בקצתם לדעת הש"ע [השולחן ערוך] ואחרונים לא לפי המנהג שנהגו אבותינו קמאי דקמאי עפ"י ספרים ועפ"י ספרים הרמב"ם והגאונים והשתא הדרי בי וחזרתי וליבנתי וביררתי הדינים עפ"י המנהג הקדום כל דין ודין בשם אומרו [...] ולהיות כי כבר נתפשטו סדרי האגדה שכתבתי ויד הכל ממשמשים בהם ומעתיקים אותם לכן הנני מחלה כל משכיל ומעייין להגיה את קונטרסי באשר כתבתי כאן מהדורא בתרא זו דרך ישרה שיבור לו האדם על פי מנהג אבותינו ומאן דבעי למהוי חסידא לקיים מילי דאבות [...] .⁶⁶

דברים אלה מלמדים על רוח התקופה, שבה ניכרה השפעת פסקי ר"י קארו בתימן – מן המחצית הראשונה של המאה ה-18 ואילך. מתקופה זו היה מהרי"ץ ראש ללוחמים לשימור המנהגים הקדומים של יהודי תימן.

ה. סיכום

ספרי ר"י קארו, ובעיקר ספרי ההלכה שלו, שמטרתם לאחד את כל בית ישראל סביב פסיקה אחת, היו מצויים ביהדות תימן כמו בכל תפוצה אחרת. עד למאה ה-18 השתמשו חכמי תימן בספריו בצד ספרי פסיקה אחרים, והפוסק המכריע בהלכה המשיך להיות הרמב"ם. בתפוצות ישראל האחרות ניכרה השפעת ספרי ר"י קארו עוד בחייו, ואילו בתימן התאחרה השפעה זו עד למאה ה-18. במאה זו נוצרו בתימן שני זרמים רוחניים שהושפעו מכתבי קארו, שעקבותיהם ניכרים עד ימינו: בראש הזרם

65 'פעולת צדיק', חלק א, סימן סט.

66 סידור תכלאל 'עץ חיים', חלק ב.

האחד עמד ר' דוד משרקי, ששאף לאחד את יהדות תימן בפסיקת ההלכה סביב ר"י קארו — כשאר תפוצות ישראל; ובראש הזרם האחר — ר' יחיאל צאלח (מהרי"ץ), שגרס כי על יהדות תימן להמשיך לשמור על ההלכה על-פי פסיקת הרמב"ם, אם כי תוך פשרות שהוא עצמו הנהיג בין הזרמים, ותוך פשרות שכבר נוצרו מאליהן ושלחן הסכים מהרי"ץ בלית ברירה.

הפניות ביבליוגרפיות

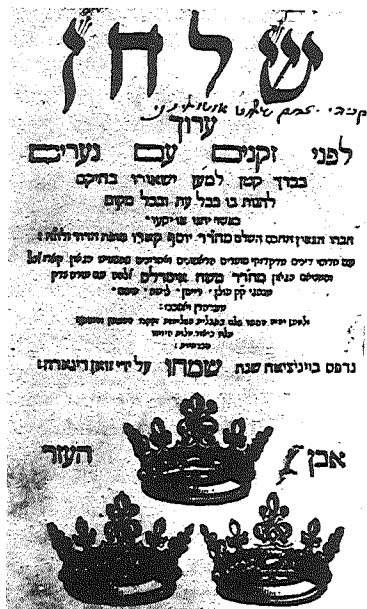
W. Bacher, 'Der sudarabische Siddur und Yahja Salih s Commentar zu dem selben', JQR, XIV (1902), pp. 582-621, 740.	באכר
בן מנחם, 'הדפוסים הראשונים של ה"שולחן ערוך"', ר' רפאל (עורך), ר' יוסף קארו, ירושלים תשכ"ט, עמ' קא-קכ.	בן מנחם
מ' גברא, 'לדרכו של מהרי"ץ בפסיקת ההלכה', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת בראילן תשמ"ה.	גברא
א' גימאני, 'השפעת פסקי הרמ"א בתימן', שנתון בראילן, כד-כה (תשמ"ט), עמ' 39-31.	גימאני, השפעת
א' גימאני, 'חדירת ה"שולחן ערוך" לתימן', עבודה לשם קבלת תואר מוסמך למדעי הרוח, אוניברסיטת בראילן תשמ"ו.	גימאני, חדירת
ש' גרידי, 'כה"י שושנת המלך לר' שלום חבשוש', ר' רצהבי וי' שבטיאל (עורכים), קובץ הראל, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 132-126.	גרידי
אגדתא דפסחא כמנהג עולי תימן, מהדורת ר' חסיד, ירושלים תשכ"ז.	חסיד, אגדתא
ר' טובי, 'ידיעות חדשות לתולדות ר' שלום שבזי', ר' טובי (עורך), שלום בן יוסף שבזי, ירושלים תשל"ב, עמ' ל-מג.	טובי, ידיעות
ר' טובי, 'שיר שבח לא ידוע לר' סעיד דרין, אפיקים, סה (תשרי תשל"ח), עמ' 13.	טובי, שיר
ר"ז כהנא, 'הפולמוס מסביב קביעת ההכרעה כהרמב"ם', מחקרים בספרות התשובות, ירושלים תשל"ג, עמ' 8-88.	כהנא
כ"י ירושלים, חבצלת כ"י ירושלים — בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי-היד 8°2428.	כ"י ירושלים, חבצלת
כ"י ירושלים, מגיד כ"י ירושלים — בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת כתבי-היד 8°1773.	כ"י ירושלים, מגיד
כ"י לונדון Or. 10403/4 — ירושלים, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המכון לתצלומי כתבי-היד מס' 7765.	כ"י לונדון
כ"י נחום — חולון, מפעל חשיפת גנזי תימן מס' 158.	כ"י נחום
כ"י ניר-ירוק ספריה ציבורית Heb. Ms. 116/1 — ירושלים, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המכון לתצלומי כתבי-היד מס' 31118.	כ"י ניר-ירוק
כ"י קאפח 96 — ירושלים, בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, המכון לתצלומי כתבי-היד מס' 32323.	כ"י קאפח
צ' מדמוני, 'הרמב"ם ונוסח התפילה של יהודי תימן', ר' ישעיהו וי' טובי (עורכים), יהדות תימן — פרקי מחקר ועיון, ירושלים תשל"ו, עמ' שעג-שצד.	מדמוני
א' נדאף, חוברת שרידי תימן, ירושלים תרפ"ח.	נדאף
י"ל נחום, חשיפת גנזים מתימן, חולון תשל"א.	נחום, חשיפת
— —, מיצירות ספרותיות מתימן, חולון תשמ"א.	נחום, מיצירות
— —, מצפונות יהודי תימן, תל אביב תשמ"ז.	נחום, מצפונות
ר' ספיר, אבן ספיר, ליק 1866.	ספיר
ר' ערוסי, 'ברכת הדלקת נר של יום טוב', סיני, פה (תשל"ט), עמ' נה-צא.	ערוסי, ברכת

— — —, 'הגורם העדתי בפסיקת ההלכה', דיני ישראל, י-יא (תשמ"א-תשמ"ג), עמ' ככה-קעה.
 — — —, 'התנגשות הדינים בפסיקת ההלכה הבינעדית בישראל', חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב תשמ"ז.
 סידור תכלאל 'עץ חיים', מהדורת י' חסיד, ירושלים תשכ"ב.
 ר' יחיא צאלח, שו"ת פעולת צדיק, ירושלים תשל"ט.
 י' צובירי, סדור כנסת הגדולה, ב, תל-אביב תשמ"ו.
 'איגרת הרב יחיא קאפח ז"ל על נבכי תימן', י' ישעיהו וש' גידי (עורכים), מתימן לציון, תל אביב תרצ"ח, עמ' 148-152.
 אגדתא דפסחא כמנהג עולי תימן, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשי"ט.
 הרב יוסף קאפח, 'דברי צדיקים וזכונם בתימן', רשימת חיבורי תימן לרב יחיא קאפח זצ"ל, תימא, א (תש"ן), עמ' 7-28.
 — — —, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א.

Ohel David, Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library, D S Sassoon, Oxford 5692, 1932.

הגדה של פסח, גאולת ישראל, בני-ברק תשמ"ח.
 הגדה של פסח, בני-ברק תשל"ז.
 י' רצאבי, 'קטעים מתוך הספר "פעמון זהב" למהר"י ונה', מוריה, שנה ה, א-ג (תשל"ג-תשל"ד), עמ' ב-ח.
 — — —, ספר תולדות יצחק, זכרון יעקב תשל"ה.
 י' רצהבי (מהדיר), ספר המוסר לר' זכריה אלצאהרי, ירושלים תשכ"ה.
 — — —, 'ר' יוסף קארו ויהודי תימן, תלפיות, ז (תשכ"א), עמ' 469-477.
 — — —, 'רבי שלם שבוי ושירתו', ספונות, ט (תשכ"ה), עמ' קלג-קסו.
 שולחן ערוך, 'אורח חיים' עם פירוש 'שתילי זיתים' לר' דוד משרקי, ירושלים תרמ"ו, תרנ"א. יצא לאור בשנית על ידי י' חסיד, ירושלים תשכ"ד, תשכ"ו.
 ג' שלום, פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצ"א.

ערוסי, הגורם
 ערוסי, התנגשות
 עץ חיים
 פעולת צדיק
 צובירי, כנסת
 קאפח, איגרת
 קאפח, אגדתא
 קאפח, דברי
 קאפח, הליכות
 קטלוג אוהל דוד
 רצאבי, גאולת
 רצאבי, הגדה
 רצאבי, קטעים
 רצאבי, תולדות
 רצהבי, ספר
 רצהבי, קארו
 רצהבי, שבוי
 שתילי זיתים
 שלום

שער 'שולחן ערוך', מהדורת ונציה שני"ד, 1594 (החיבור נדפס לראשונה בונציה בשנת 1565-1566 ונפוץ מיד בתפוצות ישראל)